

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 45, godina XXIII
maj, 2018. [str. 37-58]

© Monos 2018

Sudbine Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata

Prof. dr. Omer Hamzić

U ovome prilogu izneseni su rezultati istraživanja stradanja i sudbine građana jevrejskog porijekla tokom Drugog svjetskog rata u Gračanici. Jevrejska zajednica u ovome gradu bila je dosta malobrojna i, početkom rata, kako i ostale suočila se sa rasističkim zakonima i diskriminatornim mjerama ustaškog režima u NDH. Do hapšenja i deportacija Jevreja iz Gračanice došlo je tek u jesen 1942. godine, u jednom od posljednjih valova progona Jevreja na području Bosne i Hercegovine. Tada je stradalo ukupno 8 osoba iz domicilnih jevrejskih porodica, dok se nekolicina drugih ranije uspjela spasiti bijegom u talijansku okupacionu zonu. Drugi val hapšenja Jevreja trebalo je da uslijedi početkom 1943. godine. Na udaru su bili Jevreji – zdravstveni radnici (i njihove porodice), koji su do tada bili pošteđeni od progona, zbog svoje stručnosti i nedostatka kadrova te struke. U gračaničkom slučaju, oni su izbjegli hapšenje, zahvaljujući nekim ljudima bliskim vlasti, koji su im pomogli da se prebace na područje pod kontrolom četnika. Izdvaja se tragična sudbina Helene Kolman, koja je uhapšena i sprovedena u pritvor u Zagreb, gdje je izgubila život, dok je njena kćerkica Nada, preživjela zahvaljujući gračaničkoj porodici Prohić. Zabilježeno je još nekoliko primjera zaštite, spašavanja i pomoći koju su Jevrejima u Gračanici, pružale uglavnom antifashiistički opredijeljene osobe, ali se, po mnogo čemu izdvaja slučaj spašavanja jevrejske porodice ljekara Schmuklera, u kome je ključnu ulogu imao ustaški logornik Ibrahim Pjanić, koji će kasnije pružiti zaštitu i jevrejskoj liječnici Jolandi Rausnic. Uz ovaj rad se na kraju prilaže žrtvoslov Jevreja Gračanice, koji uključuje imena osoba jevrejskog porijekla – kako stanovnika Gračanice, tako i onih koji su rođeni u Gračanici, a stradali kao stanovnici drugih gradova.

Ključne riječi: Gračanica, Jevreji, Drugi svjetski rat, Holokaust, Schmukler, Rausnic, Kolman, Elazar, stradanja, spašavanja.

U proučavanju Holokausta i stradanja Jevreja na prostorima Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja, do sada su pažnju istraživača zaokupljale pretežno šire postavljene teme, poput masovnih deportacija, koncentracionih logora, stradanja i ubijanja, statistika žrtava itd. Istraživanja stradanja i sudbine Jevreja u manjim provincijskim gradovima Bosne i Hercegovine, u odnosu na spomenute teme, znatno manje su prisutna, iako upotpunjuju sliku općeg stradanja Jevreja tokom Drugog svjetskog rata. Razlog tome jeste i činjenica da se u istraživanju ovakvih tema nailazi na niz poteškoća i problema, što je zapravo redovna pojava kod historiografsko-viktimoloških istraživanja u lokalnim sredinama. Oskudna i fragmentarna izvorna građa je vjerovatno najizraženiji problem, a u malobrojnim sačuvanim izvorima često se nailazi na kontradiktorne iskaze, kakve je veoma teško, a ponekad i nemoguće riješiti. To je vjerovatno i glavni razlog zašto se istraživači poprilično rijetko upuštaju u njihovu obradu. Ipak, jedino u takvim užim istraživačkim okvirima ukazuje nam se prava razmjera tragedije u ratu i genocidu stradalih porodica, ali nerijetko i primjeri čovječnosti i dobrosusjedskih odnosa, iskazani kroz slučajeve spašavanja ugroženih i nemoćnih u olujama zla i nečovještva.

Sve to je vidljivo i na primjeru Gračanice, jednog od manjih bosanskohercegovačkih gradova prve polovice XX. stoljeća, te članova malobrojne jevrejske zajednice u ovome gradu.¹

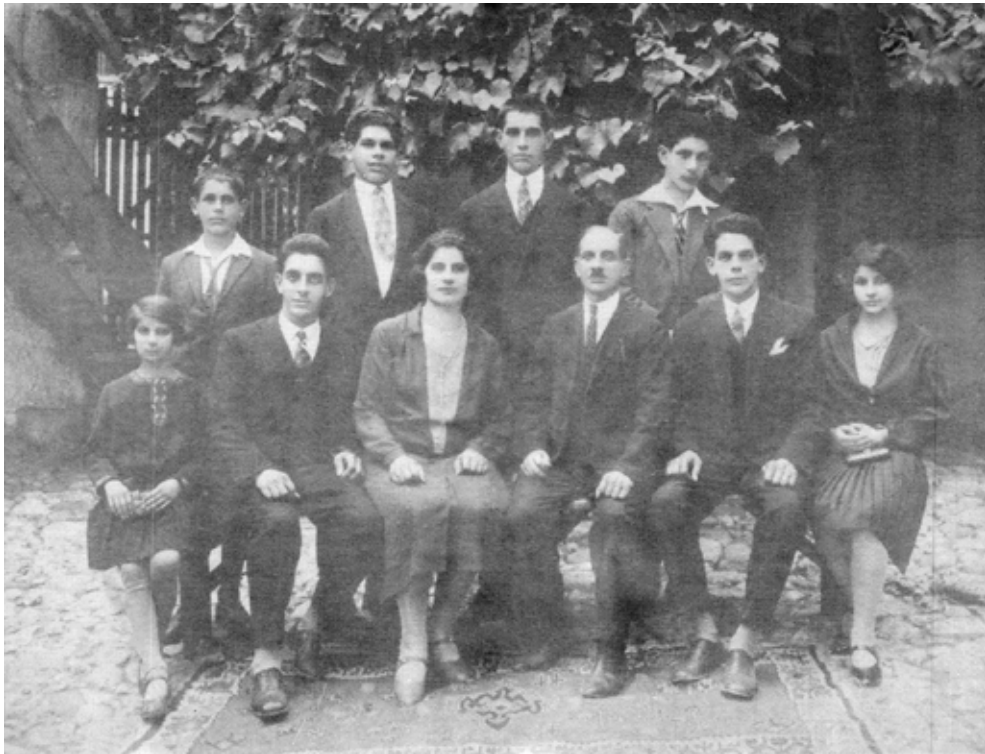
* * *

Historijat jevrejske zajednice u Gračanici svojevremeno je istraživao Samuel Elazar iz Sarajeva, magistar farmacije i dugogodišnji zaljubljenik u kulturnu historiju, koji je, inače, rođen u ovome gradu.² Učinio je to na nagovor Branka Vajića, penzionisanog prosvjetnog radnika, koji je, volonterski vodeći Zavičajnu zbirku u Gračanici, prikupljeni materijal priredio za štampu. Taj materijal bit će objavljen 1984. godine u časopisu „Članci i građa“ Muzeja istočne Bosne u Tuzli.³ Prema Elazarovim istraživanjima, prvi Jevreji doseljavaju se u Gračanicu iz Travnika i Sarajeva u posljednjim desetljećima osmanske uprave. Radilo se o Jevrejima sefardskog porijekla, trgovcima, koji su dali značajan doprinos unaprjeđenju te djelatnosti u Gračanici, a neki od njih su se istakli i u otporu austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine (1878.). Kao i u druge krajeve Bosne i Hercegovine, tokom austrougarske uprave i u ovaj grad naseljavaju se i Jevreji Aškenazi, iz različitih zemalja Austro-Ugarske monarhije. Za neke od njih vežu se počeci modernog poduzetništva i začeci industrije u Gračanici, a pojedini grača-

1 Prvobitni rezultati autorovih istraživanja ove teme su objavljeni u časopisu *Baština sjeveroistočne Bosne*, 2/2009 (Tuzla), 47-60, te u listu *Jevrejski glas*, br. 42, juli 2009. (Sarajevo), 14-17. Zbog obilja novih saznanja i izvora do kojih se, u međuvremenu, došlo, taj prvobitni rad je u određenoj mjeri morao biti korigiran, izmijenjen, ali i znatno proširen. Prezentiran je na Međunarodnoj konferenciji „Jevreji i Bosna i Hercegovina 1565. – 2015. godine“, 12. – 13. 10. 2015., u Sarajevu, organizatori: Jevrejska opština, u saradnji sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

2 Samuel Elazar je rođen u Gračanici 1902. godine, osnovnu školu završio je u rodnom gradu, gimnaziju u Sarajevu (gdje mu se i porodica u međuvremenu preselila), a farmaceutski fakultet u Zagrebu. Po završetku školovanja, otvorio je apoteku u centru Sarajevu, u kojoj radi do 1941. godine. Za vrijeme Drugog svjetskog rata radio je kao radnički apotekar u rudnicima u Zenici (spasio se kao i mnogi ljekari i apotekari jevrejskog porijekla za koje ustaški režim nije imao zamjenu). Poslije rata je radio kao apotekar u Livnu, a kasnije u Sarajevu, gdje je i umro, 1989. godine. Pored farmacije, bavio se historijom medicine, te prošlošću Jevreja Sefarda i Roma, objavio je više naučnih, stručnih i popularnih radova iz tih oblasti. Jedan je od utemeljitelja Muzeja Jevreja Bosne i Hercegovine, te jedan od zagovornika osnivanja Muzeja zdravstvene kulture BiH.

3 Samuel Elazar, *Građa za istoriju jevrejske zajednice u Gračanici*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XV, 1984, 129-143.

Porodica Rafaela Pape iz Gračanice

nički Jevreji su uzimali učešća i u društvenim aktivnostima jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini i šire.⁴

Prema popisu stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1879. godine, u Gračanici je živjelo 26 Jevreja, 1885. godine popisano ih je 55, po popisu iz 1895. bilo ih je 72, a po zadnjem popisu za vrijeme austrougarske uprave, 1910. godine, 79. Nakon Prvog svjetskog rata i propasti Austro-Ugarske, broj Jevreja u Gračanici naglo se smanjuje, uglavnom uslijed odseljavanja iz ekonomskih razloga. Prema popisu iz 1921., bilo ih je svega 27, a po popisu iz 1931. godine još za petoro

manje. Taj broj će se do početka Drugog svjetskog rata još više smanjiti. Tokom ovog istraživanja, međutim, nismo mogli doći do preciznih i provjerenih podataka koliko je jevrejskih građana u Gračanici dočekalo Drugi svjetski rat. Prema jednom poslijeratnom dokumentu – zapisniku Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača – u Gračanici je 6. april 1941. dočekalo 6 jevrejskih porodica sa ukupno 14 članova. Kasnije je na ovo područje pristiglo još 5 porodica sa 13 članova.⁵ Nažalost, u zapisniku se ne navode njihova imena, a dalji podaci o njima

4 Tako su na konferenciji pristaša cionističkog pokreta, održanoj 1909. u Brodu na Savi, učestvovala i dva predstavnika iz Gračanice (Ljiljana Dobrovšak, *Prva konferencija Zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austrougarske monarhije u Brodu na Savi 1909. godine*. Scrinia Slavonica, Vol. 6, No. 1, 2006., 254).

5 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljska komisija za BiH za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1944.-1947. (dalje: ABH, ZKUZ), Anketna komisija za utvrđivanje zločina izvršenih protiv Jevreja za vrijeme okupacije sreza Gračaničkog, Zapisnik sastavljen u Gračanici u svrhu utvrđivanja zločina izvršenih protiv Jevreja za vrijeme okupacije sreza Gračaničkog, kutija 112, inv.br. 7475/1, od 10. 9. 1945.

vim ratnim sudbinama su prilično konfuzni i nejasni.

Imena Jevreja, koji su naknadno pristigli u Gračanicu, ipak su nam poznata. Radilo se uglavnom o zdravstvenim radnicima i njihovim porodicama. Imena svih domicilnih Jevreja – koji su se zatekli u Gračanici početkom Drugog svjetskog rata, međutim, nismo bili u stanju tačno utvrditi. Zna se da je u gradu živjela dosta brojna familija Papo: stari trgovac Rafael zvani Rafo, sa suprugom Esterom, kao i njegovi sinovi: Mošo, David, Izidor i Danijel, od kojih su neki bili i oženjeni (Rafaelove kćeri su se udale u druge gradove). Ova se porodica može u neku ruku smatrati i starosjedilačkom, jer se Rafael Papo u Gračanicu doselio oko 1885. godine iz Sarajeva i njegova su djeca rođena u Gračanici. Osim njih, u ovom je gradu živio i trgovac Desider Goldgruber, sa suprugom Jelenom i dvije kćerke, te mr. ph. Viktor Kolman, mjesni apotekar, sa suprugom Helenom. Goldgruber je bio rodom iz Zemuna, a njegova supruga iz Ade u Bačkoj.⁶ Kolman je bio rodom iz Koprivnice, a njegova supruga iz Prozora, odnosno Bosanskog Novog (gdje je odrasla).⁷ Obje ove porodice su duži niz godina živjele i radile u Gračanici, srodivši se s ovdašnjim stanovništvom. Negdje do pred sami Drugi svjetski rat, ovdje je živio i trgovac Moric Danon, sin Zadika, koji je poslovao u partnerstvu s porodicom Halilbegović.⁸ Čini se, međutim, da je on prije početka rata već bio odselio u Sarajevo.

* * *

Propast Kraljevine Jugoslavije, njemačka okupacija i uspostava Nezavisne države Hrvatske (NDH) označili su početak stradanja Jevreja na prostorima Bosne i Hercegovine. Otvoreni napadi su započeli, prema iskazima *Anketne komisije za utvrđivanje zločina izvršenih protiv Jevreja za vrijeme okupacije sreza Gračaničkog*, još u toku perioda okupacije, tj. poslije ulaska njemačkih jedinica u Gračanicu, u aprilu 1941. godine. Jedna je grupa njemačkih vojnika tada upala u trgovačku radnju Izidora Pape, te “odnijela polovinu trgovačke robe i udaljila se”, dok je stari jevrejski hram (havra) u tom vremenu “zajedno sa hramovima drugih vjeroispovijesti postao konjušnica za njemačke konje, a docnije je taj stari hram bio porušen”.⁹ Fašistički ustaški režim je nešto kasnije, po uzoru na Treći Reich, najprije donio niz rasističkih zakona, izrazito diskriminirajućih prema Jevrejima, a potom, sa brutalnom odlučnošću, pristupio potpunom istrebljenju ove etničke i vjerske zajednice sa područja NDH. Jevrejima je u početku uvedeno ograničenje kretanja, naređeno nošenje posebnih oznaka i sl., dok su njihove trgovačke radnje i roba u njima dospjeli pod udar konfiskacije. U Gračanici su se u sprovođenju tih mjera istakli Drago Jelica, sudski činovnik, te Josip Trkman, šef poreske uprave. Jelica je bio povjerenik (komesar) za nepokretnu, a Trkman za pokretnu imovinu oduzetu jevrejskim vlasnicima.¹⁰ Govor mržnje usmjeren protiv Jevreja u tom vremenu je dominirao na radiju i u štampi, a

6 Anisa Hasanhodžić, Rifet Rustemović, Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015., 141. Inače, Desider Goldgruber je u narodu u Gračanici ostao upamćen kao “Desidor Goluber”; držao je trgovinu zemaljskih proizvoda i skladište drvene građe, a bavio se i otkupom voća. Njegova supruga Jelena, poznata po nadimku “Goluberovca”, otkupljivala je od gračaničkih žena ručne radove (kere) i plasirala na tržište izvan Gračanice.

7 Rejhan Prohić, *Nada Kolman: tragom jedne ratne i poratne sudbine*, Gračanički glasnik, XX, 39, 2015., 115.

8 Prema podacima dobijenim od g. Nihada Halilbegovića iz Sarajeva.

9 Po nekim usmenim kazivanjima, havra u to vrijeme već odavno nije bila u funkciji.

10 ABH, ZKUZ, k. 112, inv.br. 7475/1, od 10. 9. 1945.

navodno i u obraćanjima nekih predstavnika režima na javnim zborovima u Gračanici.¹¹

I pored toga, pokušaji buđenja protujevrejskog raspoloženja nisu nailazili na širu podršku domaćeg stanovništva, u prvom redu Bošnjaka (kao najbrojnije etničke zajednice u Gračanici). “Od strane mještana”, ističe se u citiranom zapisniku, “nije bilo nikakvih napada, niti ponižavanja ili zlostavljanja Jevreja. Čak je bilo slučajeva da su Jevreji uzimani u zaštitu (sakrivanje jevrejske robe po privatnim kućama da je ne bi okupator odnio. Zatim sakrivanje samih Jevreja po privatnim stanovima, te oblačenje muslimanskih pokrivača – zarova da ih ustaše ne bi prepoznali...”¹²

Napad Njemačke na SSSR, te izbijanje oružanog ustanka srpskog stanovništva u NDH bio je povod za oštrije mjere ustaškog režima prema ideološko-političkim protivnicima, u koje su, u skladu s fašističkom doktrinom, ubrajani cjelokupni narodi, u konkretnom slučaju Srbi i Jevreji. Već 30. jula 1941. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost iz Zagreba šalje redarstvenim (policijskim) tije-

lima raspis sa nalogom: “U interesu javne sigurnosti imadu se svi Židovi (pokršteni ili ne) i Srbi (prešli na katolicizam ili ne), zatvoriti pod sumnjom radi komunizma, a protiv kojih inače ne predloži nikakav dokazni materijal, da bi se mogli staviti pred prijeki sud, odpremiti u sabirni logor Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću”.¹³ Ovaj raspis je Župsko redarstvo Velike Župe Usora i Soli iz Tuzle prosljedilo 2. augusta svim kotarskim oblastima, pa tako i onoj u Gračanici. Po svemu sudeći, taj nalog u Gračanici nije sproveden, čak ni tokom naredna dva mjeseca, kada i na širem gračaničkom području dolazi do izbijanja ustanka (sa žarištima na planinama Ozren i Trebava). Do prvih hapšenja i deportacije gračaničkih Jevreja je izgleda došlo više od godinu dana kasnije – tek u septembru 1942. godine. Vremenski gledano, bio je to jedan od posljednjih valova deportacije Jevreja u Bosni i Hercegovini, jer je većina njih bila pohapšena i odvedena u logore u toku prve polovine 1942. godine.

11 ABiH, ZKUZ, k. 112, inv. br. , inv. br. 56490, izvještaj Komisije za utvrđivanje zločina Mjesnog narodnog odbora Gračanica. Tu se navodi da su u Gračanicu “u zločinačkoj nameri” dolazili Dragutin Kamber i Omer Muftić iz Doboja, da katoličko i muslimansko stanovništvo, “koje nije imalo prethodnog razumevanja za zločinački rad i namere ustaških zločinaca, da ih okuraže i podstaknu na zločine”, ističući u svojim govorima da su Srbi i Jevreji stavljeni van zakona, te da su štetni za “ustašku državu”. Dr. Dragutin Kamber je bio dobojski župnik i ustaški povjerenik za taj grad, a dr. Omer Muftić advokat, koji je jedno vrijeme službovao i u Gračanici, a potom odselio u Dobjo. Međutim, i pored činjenice da su i po Gračanici održavani ovakvi i slični skupovi, upitna je vjerodostojnost ovih navoda, ne samo zbog intonacije, već i zbog nekih neutemeljenih optužbi i krivih navoda u njemu. Tako se, na primjer, navodi kako je “duhovni organizator svih zločina u ovoj varoši” bio “ovdašnji kadija Mehinagić”, a kao jedini argument za tu tvrdnju ističe se da su Mehinagićeve fotografije izlazile u listu “Hrvatski narod” (!). U stvarnosti, šerijatski sudija hfz. Ibrahim ef. Mehinagić, kao član prohrvatske Muslimanske organizacije, primio je od Hakije Hadžića, povjerenika Vlade NDH za Bosnu i Hercegovinu i svog predratnog stranačkog šefa, povjereničku dužnost za kotarsku oblast Gračanica, s nalogom da ustroji redovne, legalne institucije vlasti (Kotarski ured i njegove službe). Na kakav način je to Mehinagić učinio, najbolje ilustrira činjenica da je za kotarskog predstojnika imenovao pravnika Adema Osmanbegovića, predratnog aktivistu Muslimanske organizacije, inače antifašistički opredijeljenog čovjeka, koji je otvoreno oponirao režimskim mjerama, zbog čega je naposljetku i smijenjen. Osmanbegović se kasnije priključio partizanima, istakavši kao komandant bataljona u Tuzlanskom partizanskom odred. (Opširnije: Omer Hamzić, Likovi zavičaja: Adem Osmanbegović, Gračanički glasnik, br. 29. Gračanica 2010., 152-157.) U svojstvu povjerenika Mehinagić je, prema nekim navodima, spriječio deportaciju gračaničkih Roma od strane njemačkih trupa, a kasnije je činio dio kruga predstavnika uleme okupljenih oko Hakije Hadžića, iz kojeg je potekla inicijativa za zaštitu bosanskohercegovačkih Roma od progona (čuvani izvještaj od 30. VII. 1941. kojim se Romi tretiraju kao sastavni dio bosanskohercegovačkih muslimana). Opširnije: Edin Šaković, Hafiz Ibrahim ef. Mehinagić – prilog životopisu. Gračanički glasnik, XVI, 32, 2011., 22-58.

12 ABiH, ZKUZ, k. 112, inv. br. 7475/1.

13 Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (dalje: ATK), zbirka Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni 1920.-1945, 4652/57.

Citirani zapisnik Sreske komisije za utvrđivanje zločina od 10. 09. 1945. godine – dokument koji nam predstavlja najvažniji izvor – navodi da su tri jevrejske porodice iz Gračanice pohapšene i deportovane u logor 12. septembra 1942. godine. Imena stradalih se, međutim, u ovom dokumentu ne navode. U drugome dokumentu – *Izveštaju Komisije za utvrđivanje zločina Mjesnog narodnog odbora Gračanica*, u kome se spominju i zločini nad Jevrejima, istaknuto je da je do deportacije gračaničkih Jevreja došlo “septembra meseca” (godina se ne navodi), te da je tom prilikom stradalo 8 osoba. Oni su sprovedeni u zloglasni koncentracioni logor Jasenovac, iz kojeg se niko živ nije vratio. Njihovo hapšenje su svakako izvršili redarstveni (policijski) organi iz Tuzle, a u sve su izgleda bili uključeni i neki predstavnici režima u samoj Gračanici, iako se jedino navodi ime ranije spomenutog Drage Jelice, za koga se tvrdi da je spomenute jevrejske porodice nakon hapšenja “temeljito opljačkao”.¹⁴

Od osam tada stradalih lica, međutim, u citiranom se izvještaju navodi samo pet imena: trgovac Desider Goldgruber, sa suprugom i dvije kćerkice (od 2 i 4 godine), čija imena nisu zabilježena, kao i Mošo Papo, sin Rafea (Rafe), star 37 godina, trgovac.¹⁵ Imena ostalih troje stradalih u ovome dokumentu nisu navedena, a nismo, nažalost, uspjeli do njih doći ni u drugim dostupnim izvorima. Ostaje nam samo dosta nesigurno nagađanje – da je zajedno sa Mošom Papom stradala i njegova supruga Hana, stara 23 godine, domaćica, koja se u poslijeratnim evidencijama spominje među žrtvama Jasenovca, odnosno Stare Gradiške, iako postoji i treća verzija o njezinoj smrti – da je “izvedena iz voza između Broda i Zagreba i stre-

S desna na lijevo stoje: Mošo Papo, Vladimir Simeunović, Džemal Alić Sumbul i Mujo Šaković; u donjem redu: Ahmed Šiljić Kadija, Fadil Rustemović i Adam Džebić. Komšijski i prijateljski odnosi među osobama različite vjerske i etničke pripadnosti, te političkih nazora bili su obilježje života u Gračanici uoči Drugog svjetskog rata.

ljana od ustaša”.¹⁶ Također, u Jasenovcu je život izgubio i David Papo, Mošin mlađi brat: u *Spisku žrtava Drugog svjetskog rata* Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije (1964.) stoji da je on ubijen 1942. godine, dok evidencije SUBNOR-a navode 1941. kao godinu njegove smrti.¹⁷ Inače, i za ostale žrtve – samog Mošu i porodicu Goldgruber, u različitim se poslijeratnim evidencijama i statistikama navode različite godine smrti – negdje 1941., negdje 1942., tako da se ti podaci moraju ocijeniti nepouzdanim. Po svojoj prilici, svi

14 ABiH, ZKUZ, k. 112, inv. br. 56490.

15 ABiH, ZKUZ, k. 112, inv. br. 56490.

16 V. Žrtvoslov kao prilog uz ovaj rad.

17 Spomen-knjiga palih žrtava u Narodnooslobodilačkoj borbi Sreza gračaničkog, u Općinskom odboru SAB-NOR-a Gračanica.

oni su odvedeni u logore tokom spomenute deportacije, 1942. godine, gdje su kasnije ubijeni ili su podlegli krajnje nehumanim uvjetima. Ime osme žrtve za sada nam ostaje nepoznato.¹⁸

Za spomenute jevrejske porodice se tvrdi kako su bile na vrijeme pobjegle iz Gračanice "u obližnje šume", ali su ih ustaše "prevarom dovukle u Gračanicu, odakle su ih sproveli direktno u Jasenovac i više se nikada nisu vratili". U svojim sjećanjima, dr. Hasan Maglajlija, sreski veterinar i aktivist Narodnooslobodilačkog pokreta, spominje stradanje svog komšije i poznanika Moše Pape, za koga inače ističe da je u više navrata davao novčanu pomoć za NOP. Maglajlija je Papi tokom ljeta 1942. godine nekoliko puta savjetovao da se sa suprugom prebaci na partizansku teritoriju u Šekoviće. Ovaj ga nije poslušao, već se sklonio u muslimansko selo Lukavicu (14 km sjeverozapadno od Gračanice), koje je bilo pod kontrolom Trebavskog četničkog odreda.¹⁹ Kad se vratio iz Lukavice u Gračanicu, ustaše su ga, zajedno sa suprugom, uhapsile i oboje sproveli u Jasenovac, odakle se nikada nisu vratili.²⁰ Moguće je da su se još neki od uhapšenih Jevreja na sličan način bili privremeno sklonili iz grada. Me-

đutim, u sačuvanim izvještajima kotarske oblasti Gračanica, vidljivo je da su neki od njih za svo to vrijeme bili u Gračanici. U izvještaju od 18. 5. 1942. godine tako stoji: "Od ovdašnjih židova, obitelj Viktora Kolmana, ljekarnika u Gračanici prešla je na rimokatoličku vjeroispovijest, a ostalo još dvije obitelji, koje se ovdje nalaze žive potpuno povučeno".²¹ U izvještaju od 30. 5. 1942. navodi se: "Kod ovdašnjih malobrojnih (2 obitelji) židova nije zapaženo nikakve aktivnosti i žive potpuno povučeno".²² Članovi te dvije obitelji bi mogli biti upravo oni koji su kasnije uhapšeni, uključujući Goldgrubere.

U međuvremenu su neki od gračaničkih Jevreja već uspjeli naći spas u Hercegovini koja je bila pod kontrolom Talijana, pošto Mussolinijevi fašisti prema Jevrejima nisu bili u tolikoj mjeri neprijateljski raspoloženi niti su ih nastojali fizički eliminirati poput nacista i ustaša. Prema podacima *Anketne komisije*, dvije su jevrejske porodice izbjegle u Mostar. Po svoj prilici, radilo se o preostalim članovima familije Papo.²³

* * *

Izrazito teška zdravstvena i epidemiološka situacija na širem području sjeveroistočne Bosne potakla je vlasti NDH da na teren

18 U bazi podataka žrtava Holokausta memorijalnog centra Yad Vashem navedena su svega dva imena stradalih Jevreja koji su za vrijeme rata, prije stradanja, boravili u Gračanici: Mošo Papo, te Roza Abinun, kći Salamona, rođena 1895. u Gračanici, za koju se ističe da je ubijena u logoru Auschwitz (Yad Vashem, The Central Database of Shoah Victims' Names, Item ID: 4350525; kao izvor je navedena evidencija *Žrtve rata 1941-1945: Jevreji Saveznog zavoda za statistiku u Beograd, 1992.*). Prilikom naših istraživanja, međutim, nismo naišli ni na kakav trag o hapšenju Roze Abinun, ni u dokumentima ni u memoarskoj građi, niti je uopće iko upamtio da je u Gračanici živjela osoba ovog imena. Prema Samuelu Elazaru, Roza Abinun je bila kći Salamona Abinuna, jednog od prvih Jevreja u Gračanici, koji se doselio iz Travnika oko 1865. godine, a kasnije je obavljao dužnost rabina. Prezime njenog muža je također bilo Abinun. Elazar navodi da je i ona, zajedno sa ostalim Salamonovim kćerima, stradala u logoru "odmah početkom rata" (S. Elazar, *Grada za istoriju jevrejske zajednice, 137*). Zbog toga smo ime Roze Abinun u *Žrtvoslovu* kojeg prilažemo uz ovaj rad uvrstili među Jevreje rođene u Gračanici, ali koji su stradali kao stanovnici drugih gradova.

19 Na osnovu poznatog sporazuma četnika i vlasti NDH potpisanog u Lipcu kod Doboja, 28. 5. 1942. g.

20 Hasan Maglajlija, *Neki podaci o političkom radu za KPJ u NOB-u u Gračanici od 1939. do 1945.*, Gračanički glasnik, XVII, 33, 2011., 83.

21 Vojni arhiv Srbije, Beograd (bivši Arhiv Vojnoistorijskog instituta, dalje: VAS), br. reg. 46, f. 7-1, k. 201.

22 VAS, br. reg. 42, f. 7 k. 201, *Izveštaj Kotarske oblasti Gračanica od 30. 5. 1942.*

23 U područja pod talijanskom kontrolom je izbjegao i Moric Danon, predratni stanovnik Gračanice, koji je kao trgovac radio u zajednici sa Ibrahimogom Halilbegovićem, odnosno njegovim sinom Hifzagom. Moric se kasnije priključio partizanima, gdje je i poginuo, 1943. godine, kao intendant na partizanskom aerodromu kod Livna.

upute sve raspoložive stručnjake, uključujući i liječnike i apotekare jevrejskog porijekla, koji još nisu bili deportirani u logore. U tom svojstvu, u gračanički kraj su u toku 1942. i početkom 1943. godine stigla tri ljekara–Jevreja, u pratnji članova svojih porodica i pratećeg osoblja. Stanje na području Kotarske oblasti Gračanića je bilo veoma teško – još od predratnog vremena, kada je u mnogim selima ovog područja vladala epidemija endemskog sifilisa.²⁴ U toku rata, pojavile su se i druge zarazne bolesti, poput pjegavog i trbušnog tifusa, tuberkuloze i dr.

Prvi od jevrejskih doktora pristiglih u Gračaniću, po nalogu Ministarstva narodnog zdravlja NDH, bio je dr. Hinko Marić, rodom iz Varaždina, liječnik specijalista. On je u Gračaniću došao 15. 2. 1942. godine, sa zadatkom da liječi “pučanstvo od bolesti sifilisa”.²⁵ Sa njim je došla sestra pomoćnica Katica Vrhovec i jedanaestogodišnji sin Petar.

Sa istim zadatkom, početkom avgusta 1942. godine, u selo Doborovce (desetak kilometara od Gračaniće), došao je ljekar specijalista dr. Vilim Šmukler (Šmukler), rodom iz Osijeka.²⁶ Sa sobom je doveo suprugu Juliju, rođena Kubicki i dvije kćerke: 15-godišnju Rut i drugu, kojoj u dokumentima nema imena.²⁷ Sa njima su bile i dvije posvojene jevrejske djevojčice, spašene iz logora u Đakovu posredstvom Židovske općine u Osijeku: 11-godišnja Rea Rajs, kći sarajevskog arhitekta ing. Isidora Rajs, te

mlađa Betika, također rodom iz Sarajeva. U svom poslijeratnom sjećanju, Rea navodi niz živopisnih detalja o svakodnevnom životu u Doborovcima i doktorovoj borbi protiv bolesti, ističući da je njegovu porodicu mjesno stanovništvo lijepo primilo.²⁸

Kao treći od jevrejskih doktora, u Gračaniću je početkom februara 1943., došao dr. Ivo Löwy (Levi ili Lev), sa sestrom pomoćnicom Marijom Bašić, po nalogu Doma narodnog zdravlja iz Doboja, da liječi “pučanstvo od zarazne bolesti trbušnog i pjegavog tifusa”.²⁹

Svi spomenuti su, kao neophodni kadrovi, bili privremeno pošteđeni progona, ali su se i dalje nalazili pod strogim nadzorom sigurnosnih i policijskih organa ustaškog režima. Svjedoči to i slučaj izvjesnog Josipa Bihlera, Jevreja iz Osijeka, koji se polovinom septembra 1942. godine našao u Gračaniću. Prema kasnijim istražnim bilješkama Oružničke postaje, Bihler je bio “ludo zaljubljen” u kćerku Vilima Šmuklera, “gospođicu Rut”, koja mu je i pomogla da se ispred ustaša skloni u Gračaniću i zaposli kod trgovca Ljubomira Hinića. Propusnicu i ostale papire obezbijedili su mu nadcestar Ivan Domišljanović i zamjenik kotarskog predstojnika u Gračanići Fadil Šabić. Ali kako ga Hinić nije mogao uredno prijaviti kotarskim vlastima, Bihler je brzo postao sumnjiv, pa je 10. 12. 1942. godine priveden u Oružničku postaju u Gračanići, gdje su ga ispitivali oružnički narednik Abdulah Bašić,

24 Endemski sifilis je oblik sifilisa koji se ne prenosi spolnim putem, već preko zaraženih predmeta i u kontaktu s bolesnikom; najčešći njegov uzročnik su bile loše higijenske prilike i nizak životni standard u seoskim domaćinstvima, u kojima su članovi porodice objedovali iz iste posude, spavali skupa u jednoj prostoriji itd.

25 Muzej Doboja, zbirka dokumenata, inv. br. 1112.

26 Koncem 1918. godine u Gračaniću je dolazio Josip Šmukler, diplomirani farmaceut iz Osijeka s namjerom da otvori apoteku, ali kako nije imao pet godina radnog iskustva (već samo tri), po zakonu nije mogao dobiti dozvolu za rad (Omer Hamzić, Razvoj zdravstvene djelatnosti u Gračanići – od ambulante do opšte bolnice. Gračanički glasnik, V, 10, 2000., 68). On je svakako bio u srodstvu sa dr. Vilimom.

27 Esad Tihčić, Omer Hamzić, Gračanića i okolina u NOB-u i revoluciji, Gračanića: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH i Opštinski odbor SUBNOR-a, 1988., 207-208; Rea Živković-Rajs u svom sjećanju navodi da se druga, (starija) kćerka dr. Šmuklera zvala Belica (Rea Živković, Sećanja na rat, u: Mi smo preživjeli... Jevreji o Holokaustu. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001, 307).

28 Isto, 308-309.

29 Muzej Doboja, inv. br. 1112, izvještaj Oružničke postaje Gračanića od 4. 3. 1943.

zapovjednik oružničke postaje i Tihomir Kamenjašević.³⁰ Shvativši da mu kao Jevreju bez odgovarajućih dokumenata prijeti deportacija u logor, Bihler je odmah nakon tog ispitivanja nestao iz Gračanice. Istražne radnje su onda povelili dužnosnici Ustaške nadzorne službe (UNS-e) iz Tuzle, Vojislav Miskiće i Mile Milas.³¹ Tom prilikom je ustanovljeno da se kod dr. Hinka Marića redovno okuplja skupina od dvadesetak uglednijih ljudi i intelektualaca, koji su označeni kao protivnici režima. Među njima su navedeni: dr. Avdo Prohić, ljekar u mjesnoj ambulanti, Ljubo Hinić, trgovac, Milena Milosavljević, namještenica u Kotarskom uredu, Katica Vrhovec, medicinska sestra, Fadil Šabić, zamjenik kotarskog predstojnika, Ivan Domišljanović, nadčestar, Nenad Indžić, učitelj, Osman Fazlić, sudija i drugi.³²

Nekoliko mjeseci kasnije, na zahtjev Župske redarstvene oblasti Tuzla, u vrijeme kada se pripremala još jedna masovna deportacija Jevreja, Kotarska oblast u Gračanici zatražila je od Oružničke postaje spisak svih Jevreja koji su boravili na području njenog djelovanja, posebno onih koji su bili oslobođeni od interniranja. Oružnička postaja je 12. decembra 1942. uputila traženi spisak, napomenuvši da *“ova postaja nema nikakove zapovijedi o njihovom oslobođenju od interniranja”*.³³ Početkom januara, iz Župske redarstvene oblasti je stigao novi dopis, upućen kotarskim vlastima u Gračanici, u kome se traži hitno podnošenje izvješća *“o radu po-*

Viktor i Helena Kolman sa dr. Avdom Prohićem (desno), odjeveni u tradicionalnu bošnjačku narodnu nošnju

jedinih Židova kao i gdje se sada isti nalaze, te što je sve kod njih sumnjivo zapaženo”.³⁴ Ubrzo potom, Ustaška nadzorna služba iz Tuzle dobija nalog da deportuje preostale jevrejske porodice iz Gračanice.

Saznavši od pojedinih osoba, bliskih vlastima, šta im se sprema, spomenuti ljekari se odmah odlučuju za bjekstvo. U nedjelju, 28. 2. 1943. godine, ljekar Hinko Marić i apote-

30 VAS, br. reg. 19, f. 1-17 k. 151, Zapisnik Oružničke postaje Gračanica od 10. 12. 1942..

31 VAS, br. reg. 20, f. 14 k. 151, Zapisnik Oružničke postaje Gračanica od 17. 12. 1942. g. Inače, oružnički narednik Abdulah Bašić je bio saradnik Narodnooslobodilačkog pokreta; sa svoje pozicije je činio različite usluge pristašama NOP-a u Gračanici, a kasnije se i sam priključio partizanima (Mustafa Ustavdić, Neka sjećanja iz revolucionarnog predratnog i ratnog perioda u Gračanici, rukopis, Zavičajna zbirka Gračanica, inv. br. 102, 34-35). Moguće je, stoga, da se Bihlerovo bjekstvo desilo i sa prečutnim znanjem oružničkog zapovjednika. Prema podacima koje iznosi Jaša Romano (u monografiji Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR-a, Beograd 1980., 336), Bihler se kasnije priključio partizanima.

32 Isto. Kada je riječ o političkom držanju spomenutih jevrejskih zdravstvenih radnika, dr. Hasan Maglajlija u svom memoarskom zapisu navodi da su Marić i Kolman bili *“više na strani saveznika”*, dok je dr. Löwy bio *“na našoj strani”*, tj. naklonjen NOP-u (H. Maglajlija, Neki podaci o političkom radu za KPJ u NOB-u, 84).

33 Muzej Doboj, inv. br. 89, Dopis Oružničke postaje Gračanica, kotarskoj oblasti Gračanica od 12. 12. 1942.

34 Muzej Doboj, inv. br. 89-a, Dopis Župske redarstvene oblasti Kotarskoj oblasti Gračanica od 19. 4. 1943.

Račun trgovačke firme Desidera Goldgrubera, izdan za upravu Nižeg dvogodišnjeg mekteba (islamske osnovne škole) u Gračanici

kar Viktor Kolman sa porodicama i osobljem izvlače se iz Gračanice i prelaze preko Spreče u podozrensko selo Boljanić, na teritoriju pod kontrolom Ozrenskog četničkog odreda. Hinko Marić je poveo svoju pomoćnicu Katicu Vrhovec i sina Petra. Apotekar Viktor i njegova supruga Helena Kolman ponijeli su kćerkicu Nadu. Na putu za Boljanić, na raskrsnici Korića Han, pridružio im se i dr. Ivo Löwy, u pratnji pomoćnice Marije Bašić.³⁵

Po nestanku ovih osoba, otvorena je istraga koja je pred Kotarskom oblasti počela saslušanjem svjedoka, 2. marta 1943. Među ostalim, saslušan je i stanodavac dr. Marića, džematski imam Đulejman ef. Fazlić. On je

kazao da mu je, na 3-4 dana prije bjekstva, Marićeva pomoćnica, gospođica Vrhovec govorila kako "trebaju na nekoliko dana odseliti sa stvarima u selo Brijesnicu, gdje se je pokazala u većem broju bolest tifusa...", ali da je tek drugi dan nakon bjekstva doznao u čaršiji kako su ti njegovi stanari odbjegli negdje u nepoznatom pravcu, navodno u četničko područje.³⁶ Istoga dana, saslušana je i Kadira Kuduzović, služavka Kolmanovih. "Taj dan sam", kazala je ona, "ispekla jednu tuku i skuhalo poveću pogaču, te je sve to sa 1 litrom rakije i nekim manjim sitnijim stvarima gospođa napunila jednu korpu i oko 2 sata poslije podne naredila mi je da tu korpu ponese sa njima. Ja sam tada krenula kroz čaršiju, a gospodin apotekar sa gospodom išli su za mnom i vozili dijete u kolicima. Kada smo došli do raskršća Korića Hana zatekli smo tuđe Dr. Löwya, liečnika iz Doboja i jednu crnomonjastu gospođu, srednjih godina i prilično ružnu. Takođe su tu stajala jedna kola u kojima je sjedio kočijaš Mujić Suljo. U tim kolima od stvari nije ništa bilo, samo su bila zastrta slamom. Tada su gđa Kolman i Viktor, te Dr. Löwy i pomenuta gospođa sjeli svi u ta kola i smjestili dijete sa kolicima, a meni je gospođa dala jedno pismo za poreznika Josipa Trkmana i ključ od kuće govoreći mi da sutra ujutro dođem na uobičajeno vrijeme na posao. (...) Napominjem, da mi je gospođa apotekarica pri rastanku rekla da ide sa ostalima, koji su u kolima bili, na izlet, te da će na veče ići na sijelo kod Purača Arifa, a da joj ja ne trebam ništa do ujutro oko 6 sata. Sutradan oko 6 sati ujutro kada sam došla pred kuću i htjela da otključam i uniđem zadržao me je jedan stražar koji se je tu pred kućom zatekao i kaza, da mu dadnem ključ od kuće, jer da mi je gospođa otišla u četnike, te sam mu ja taj ključ i dala, zajedno sa pismom upućenim na Trkmana Josipa, poreznika, koje

35 Muzej Doboj, inv. br. 1112, Izvještaj Oružničke postaje Gračanica od 4. 3. 1943.

36 Muzej Doboj, inv. br. 102, Zapisnik Kotarske oblasti Gračanica od 2. 3. 1943.

sam trebala oko 10 sati pomenutom uručiti, kako mi je gospođa rekla”.³⁷

Prema izvještajima oružničke postaje, svi bjegunci koji su izašli iz Gračanice, istog dana sastali su se sa četnicima u selu Sočkovac, odakle su prebačeni u selo Boljanić, gdje su smješteni u kuću iseljenog pravoslavnog sveštenika Dejana Vujasinovića, “gdje će navodno liječiti četničko osoblje”.³⁸ Pripremajući se za bjekstvo, oni su sve potrebne stvari, odjeću i dijelove spavaćeg namještaja, te lijekove i liječničke instrumente, uz pomoć četnika prebacili preko Spreče, na četničku teritoriju, odnosno u selo Boljanić. Iako nije utvrđeno koliko su lijekova Kolmanovi prebacili na Ozren, u izvještaju stoji da je njihova “apoteka sa lijekovima i ostala imovina pobjeglih osoba” stavljena pod nadzor “pozvanih državnih vlasti”.³⁹

Bjekstvom Marića, Kolmana i Löwya na Ozren, na gračaničkom području je ostao još jedino dr. Vilim Schmucler, ljekar u Dobrovocima. Saznavši da i njegovoj porodici prijete hapšenje i odvođenje u logor, uskoro će sa cjelokupnom obitelji napustiti Dobrovoc i prebaciti se na teritorij pod četničkom kontrolom. Više detalja o tom bjekstvu donosi Rea Živković-Rajs, jedna od dvoje posvojene Schmuclerove djece, koja navodi da je spašavanje ove porodice bilo zasluga “ustaškog satnika Ibrahima koji nas je često posećivao.” Radi se o Ibrahimu Pjaniću, koji je u to vrijeme bio zapovjednik lokalne domobranske dobrovoljačke satnije, istovremeno obnašajući političku dužnost ustaškog logornika za kotar Gračanicu.⁴⁰ “Jednog dana nam je Ibrahim predložio da nam pomogne da pobegnemo iz sela znajući da nam preti

37 Muzej Dobo, inv. br. 103, Zapisnik Kotarske oblasti Gračаница od 2. 3. 1943.

38 Muzej Dobo, inv. br. 1112, Izvještaj Oružničke postaje Gračаница od 4. 3. 1943.

39 Isto.

U citiranom izvještaju su dati i osobni podaci sa opisom odbjeglih osoba: dr. Hinko Marić: “...stasa niskog, dobro razvijen, star 45 godina, lice duguljasto-crnomanjasto, oči i obrve crne, bradu brije, brkovi mali štucani, kosa crna prosijeda, zubi zdravi, obučen u crno građansko odijelo, sa crnim dugačkim zimskim kaputom, na nogama crne boks cipele, drugih osobnih znakova nema”; Petar Marić, sin Hinka Marića: “...star 11 godina, stasa malenog, dobro razvijen, lica okruglog, crnomanjastog, oči i obrve smeđe, kosa smeđa, nos i usta naravni, obučen u građansko odijelo teget boje sa crnim dugačkim zimskim kaputom, na nogama crne boks cipele drugih osobnih znakova nema”; Katica Vrhovec: “...rodom iz Koprivnice, stara 25 godina, stasa malenog, lica duguljastog bijelog, oči i obrve plave, kosa žuta (blond), nos i usta naravni, zubi zdravi, na glavi plava kapa, obučena u žensko građansko odijelo sa dugačkim zimskim crnim kaputom, na nogama crne visoke ženske cipele, drugih osobnih znakova nema”; Viktor Kolman: “star oko 40 godina... srednjeg stasa, lica okruglog, crnomanjano: zapovjedništvu 4. pješačke divizije Doboječanici da pod hitno, prvim vozom januara 1943. godinstog, kosa crna, oči i obrve crne, bradu je brija, brkovi mali, štucani nos i usta naravni, zubi zdravi, obučen u građansko odijelo, dugački crni zimski kaput, na glavi crni šešir, na nogama crne plitke cipele, osobnih znakova nema”; Helena Kolman: “...stara 35 godina, stasa srednjeg, lica okruglog – bijelog, oči smeđe, kosa žuta, nos i usta naravni, na sebi nosi dugački zimski kaput, osobnih znakova nema”; Dr. Ivo Löwy: “...star 31 godinu, stasa malenog, dobro razvijen, lice duguljasto, oči i obrve smeđe, kosa smeđa, bradu i brkove brije, nos i usta naravni, zubi zdravi, na glavi crni šešir, obučen u građansko crno odijelo, sa kratkim zimskim kaputom-pelcom, na nogama zimske cipele (gvožderice), drugih osobnih znakova nema”; Marija Bašić: “...kći Marije i Jure, rodom iz Perušića, stara 27 godina, stasa srednjeg, lica okruglog crnomanjastog, oči i obrve smeđe, kosa crna, nos i usta naravni, zubi zdravi, obučena u žensko građansko odijelo sa plavim dugačkim zimskim kaputom, na glavi plava kapa, na nogama zimske cipele (gvožderice), drugih osobnih znakova nema”.

40 Ibrahim Pjanić (Soko, 1894. – München, 1977.) je bio predratni majstor-građevinar i mjesni aktivist JMO, a u jesen 1941. osnivač milicije na području Sokola i Gračanice, koja je branila bošnjačka naselja od trebavskih ustanika i četnika. Od proljeća 1942. zapovjednik je 2. stražarne satnije u okviru Domobranske dobrovoljačke bojne Gračаница. Negdje krajem 1942. ili početkom 1943. godine preuzima i političku dužnost logornika u Gračаница. Za razliku od svojih prethodnika (Franje Taborskog i Ratimira Gadže), Pjanić je stajao u zaštitu osoba koje je režim proganjao zbog vjerske i etničke pripadnosti, odnosno političkog opredjeljenja. Od kraja 1943., u više navrata je pregovarao i o prelasku na stranu NOP-a, ali su ti pregovori propali, između ostalog i netaktičnošću na partizanskoj strani. U ljeto 1944. g. Pjanić je pristupio Ustaškoj vojsci, preuzevši zapovjedništvo nad XXV.

opasnost”, nastavlja Živkovića. “Obezbedio je dovoljno zaprežnih kola i iste noći smo natovarili gotovo sav nameštaj i krenuli u pravcu Trebave. Ibrahim je obezbedio da mirno pređemo na tzv. „četničku teritoriju“ gdje je trebalo da bude bezbednije jer tamo nisu dolazili ni Nemci ni ustaše. Bili smo daleko od svakog puta, svake pruge i nikakva regularna vojska nije tu svraćala”.⁴¹ Kao ustaški logornik, Pjanić je očigledno saznao za planiranu deportaciju preostalih jevrejskih porodica jer je spomenuti nalog osim u kotarsku oblast vjerovatno prosljeđen i Ustaški logor. Stoga je, nakon bjekstva drugih jevrejskih porodica, odlučio da Schmuklerovima sam pomogne. Prema nekim usmenim kazivanjima, u spašavanje porodice Schmukler je bio uključen i Osman Hodžić, mjesni imam iz Doborovaca, kao jedan od najuglednijih ljudi u selu, s kojim je Pjanić, inače, saradivao još od početka rata.⁴²

Kotarska oblast u Gračanici je izvijestila Župsku redarstvenu oblast u Tuzli da je dr. Šmukler “i pored neprekidnog nadzora” pobjegao sa porodicom iz Doborovaca, 7. marta 1943. godine. Iz sela su krenuli oko 4 sata ujutro, sa dvojim zaprežnim kolima (vlasnika Mehe Halilbegovića i Čazima Džananovića). Te su zaprege, sa koferima i ostalim stvarima, ali “bez Dr. Schmucklera i njegove obitelji” oko 6 sati istog dana prošle pored straže u

Srnicama, koja ih nije zaustavljala.⁴³ Saznavši za bjekstvo, načelnik i bilježnik općine Doborovci, odmah su zapečatili ambulantu koja se nalazila u zgradi općine, a potom i stan u školskoj zgradi, u kojem je stanovala porodica dr. Šmuklera.⁴⁴

Vlasti su pokrenule postupak pečaćenja, te izuzimanja imovine preostale iza odbjeglih zdravstvenih radnika i u Gračanici. Po nalogu Glavnog ravnateljstva za zdravstvo i nalogu Velike župe Usora i Soli iz Tuzle, kotarski upravitelj u Gračanici, Safet Branković, posebnom je odlukom od 17. marta 1943. godine formirao povjerenstvo “koje će provesti popis celokupnoga inventara (kako liekova tako i pribora) upitne apoteke”. Povjerenstvo su činili: Šefkija Muftić, izaslanik Velike Župe Usora i Soli i zamjenik župskog redarstvenog upravitelja, mr. ph. Vladoje Grabarić iz Tuzle, kotarski predstojnik Safet Branković iz Gračanice, kotarski liječnik u Gračanici dr. Petar Mamontov, izaslanik Poreznog ureda Gračanica Murat Fetahagić i Pečar Mila, ugovorni službenik Kotarske oblasti. Zadatak povjerenstva bio je da sastavi popis zatečenog inventara, opreme i lijekova u apoteci odbjelog Viktora Kolmana i da apoteku preda dr. Avdi Prohiću, općinskom liječniku, na privremeno upravljanje.⁴⁵

djelatnom bojnomo, sa kojom je imao više vojničkih uspjeha u borbi protiv jedinica NOVJ. Poslije vojnog sloma NDH uspio se probiti u Italiju, odakle je emigrirao u Siriju. Kasnije se preselio u Zapadnu Njemačku, gdje je, kao ugledan član hrvatske emigracije, proveo ostatak života. Opširnije: Edin Šaković, Prilozi životopisu Ibrahima Pjanića (u povodu 35. obljetnice smrti). Gračanički glasnik, XVII, 34, 2012., 48-108.

41 R. Živković, Sećanja na rat, 309-310.

42 Omer Hamzić – Rusmir Djedović, Doborovci kod Gračanice: historijska monografija. Gračanica: Monos, 2010., 149.

43 Muzej Doboj, inv. br. 68, Izvještaj Kotarske oblasti u Gračanici od 7. 3. 1943.

44 Muzej Doboj, inv. br. 71, Izvještaj načelnika općine Doborovci od 7. 3. 1943.

45 Muzej Doboj, inv. br. 110, Odluka Kotarskog upravitelja Safeta Brankovića o formiranju povjerenstva od 17. 3. 1943. Podaci o bjekstvu trojice ljekara i jednog apotekara iz Gračanice sa porodicama i osobljem spominju se i u izvještaju Zapovjedništva II. zbora Domobranstva iz Slavanskog Broda od 23. 3. 1943., gdje se u dijelu koji se odnosi na Jevreje konstatira da ih “gotovo i nema. U koliko postoje, ne utiču na obćenitu situaciju. Uslied glasina da će biti odvedeni u logore, izvršili su neki židovi bjegstva, te je tako pobjegao četnicima Trebavskog odreda (sic!) 28. 2. 1943. Dr. Hinko Marić iz Gračanice sa svojim sinom, Dr. Ivo Löwy, liječnici, a Viktor Kolman sa ženom i djetetom, ljekarnik. Dne 7. 3. 1943. pobjegli su iz s. Doborovaca, kotara Gračanica, liječnik Vilim Šmukler, sa ženom i 4 kćerke, također četnicima Trebavskog odreda.” (VAB, br. reg. 39, f. 3, k. 79).

* * *

Sudbina jevrejskih porodica izbjeglih na Ozren bila je uglavnom tragična. Mjesec i pol dana nakon njihovog bjekstva, njemačka 369. pješačka divizija je pokrenula veliku operaciju protiv ozrenskih četnika pod kodnim imenom "Teufel III", zbog stalnih napada na željezničke pruge Bosanski Brod – Sarajevo i Doboj – Tuzla, kao i postavljene zasjede jednom njemačkom izviđačkom vodu, za što su okrivljeni četnici. Operacija je trajala od 13. do 16. aprila, pri čemu su snage spomenute divizije, zajedno sa jedinicama Domobranstva, koncentričnim napadima okružile i u žestokim borbama razbile četnike, nanijevši im teške gubitke, te prisilivši na potpisivanje novog sporazuma o primirju, sa puno težim uvjetima.⁴⁶

U toj operaciji, u njemačkom bombardovanju su stradali dr. Hinko Marić i njegova medicinska sestra Katica Vrhovec, dok je dr. Viktor Kolman zarobljen i strijeljan.⁴⁷ Njegova supruga Helena, sa kćerkom Nadom, uspjela je preživjeti, skrivajući se po ozrenskim šumama, noseći kćerkicu Nadu u rancu na leđima. U tom skrivanju, često po nevremenu, bila je prisiljena gaziti nabujale i hladne planinske potoke, usljed čega se teško razboljela.

Kao blizak prijatelj Kolmanovih, Dr. Avdo Prohić je svega nekoliko dana po okončanju operacije, uputio iz Gračanice pismo svom bratu Sabriji u Zagrebu, u kojem ga obavještava i o sudbini jevrejskih ljekara: "*Dr. Hinko i Katica poginuli su u bolnici od avionske bombe. Dr. Levi i njegova pomoćnica izgubljeni su, ali nečujem da su poginuli.*

*Jadni Viktor uhvaćen je i označen je kao vođa intelektualni, na mjestu je strijeljan. Helena i njena mala leže negdje u planini teško bolesni – upala pluća. Njemački liječnik ih je pregledao i navodno dao upute za liječenje..."*⁴⁸

O sudbini Helene Kolman i njezine kćerke dr. Prohić je doznao od Slovenca Franca Kaučića, koji je s porodicom 1941. deportiran na područje NDH, razmješten na područje Ozrena, te kasnije uposlen kao općinski činovnik u Karanovcu. Nakon tih saznanja, dr. Avdo Prohić donosi odluku da Helenu i njenu kćer vrati u Gračanicu i pruži im sigurnije sklonište. Uz posredovanje spomenutog Slovenca, u dogovoreno vrijeme došao je do određenog mjesta na rijeci Spreči, koja je bila granica sa teritorijom pod kontrolom četnika, gdje je preuzeo Helenu i njenu malu kćerkicu da bi ih, potom krišom smjestio u svoju kuću u Gračanici.⁴⁹ Kako Helenin povratak, ipak, nije mogao ostati nezapažen, ubrzo je pozvana da pred Oružničkom postajom dadne izjavu, na osnovu koje je dva dana kasnije (26. 4. 1943.) obustavljena tjeralica za Viktorom Kolmanom i drugim licima koja su pobjegla na četničku teritoriju – "*zato što su neki izginuli, neki pobjegli dalje, a neki se vratili u Gračanicu*".⁵⁰ Istoga dana, međutim, u Oružničku postaju stigao je nalog iz Tuzle da se Helena sa djetetom bezuvjetno stražarno sprovede u Župsku redarstvenu oblast Tuzla.⁵¹

Nije poznato da li je taj nalog odmah izvršen. Iz pisma dr. Avde Prohića od 20. maja 1943. godine, upućenog bratu Sabriji u Zagreb, može se razabrati da je Helena bila u bolnici, sa simptomima trovanja, ali ne

46 Opširnije o tome: Edi Bokun, Operacija 369. njemačke divizije protiv ozrenskih četnika (april 1943. godine). Gračanički glasnik, XVIII, 35, 2013., 58-69

47 Muzej Doboj, inv. br. 115, Raspis Oružničke postaje Gračanica 26. 4. 1943.

48 Pismo dr. Avde Prohića bratu Sabriji u Zagrebu, Gračanica, 20. 4. 1943. godine, sačuvano kod prof. Sabrije Prohića iz Gračanice. Ovom prilikom autor želi da se zahvali prof. Sabriji i njegovom sinu Rejhanu na ustupljenim izvorima i drugim korisnim obavijestima.

49 Franc Kaučić, Spomini iz mogega življenja, Maribor 2006., 104-105; up. R. Prohić, Nada Kolman..., 116.

50 Muzej Doboj, inv. br. 115, Raspis Oružničke postaje Gračanica 26. 4. 1943.

51 Isto.

znamo da li u Gračanici ili Tuzli. Pošto se djete nalazilo u Prohićevom domu, on u istom pismu moli brata da mu iz Zagreba pošalje dječiji pribor i odjeću.⁵²

Dr. Avdo Prohić je pokušavao na različite načine spasiti Helenu, u čemu mu je nastojao pomoći i dr. Bahrija Kadić, župan Velike župe Usora i Soli (inače po rođenju Gračanlija), koji je predložio da se Helena spasi vjenčanjem sa nekim jevrejskim ljekarom koji je u državnoj službi. Kadić je s tim planom bio čak upoznao i zamjenika redarstvenog upravitelja Šefkiju Muftićam, spominjalo se i ime tog ljekara–izvjesnog N. Weroka.. Međutim, Helena je već 28. maja 1943. sprovedena u Zagreb i pritvorena u zatvor na Savskoj cesti.⁵³ I svi daljnji pokušaji da se Helena Kolman spasi ostali su bezuspješni. Nije to pošlo za rukom ni Sabriji Prohiću, bogatom i uticajnom veletrgovcu u Zagrebu.⁵⁴ Za vrijeme Heleninog zatočenja, Sabrijina supruga Safeta Prohić joj je u više navrata donosila pakete s hranom i čistom odjećom.⁵⁵ Ali već u avgustu iste godine Helena Kolman nije više bila među živima. Po svoj prilici, kao teška bolesnica, podlegla je nehumanim zatvorskim uvjetima.

Malodobni sin dr. Hinka Marića je, prema oskudnim vijestima, uspio preživjeti nje-

mačku operaciju na Ozrenu, jednako kao i dr. Ivo Löwy i njegova pomoćnica Marija Bašić.⁵⁶ Oni su na Ozrenu dočekali ljeto 1943. i prodor partizanskih jedinica (2. proleterske divizije), koji su svoje operacije prenijeli na ozrensko-krivajsko područje i dio doline Spreče. Dr. Ivo Löwy je stupio u partizanske redove, postao je upravnik bolnice 17. istočnobosanske divizije, a kasnije i član osoblja bolnice 3. korpusa NOVJ u Donjoj Trnovi kod Bijeljine. Tu je izgubio i život, u aprilu 1944. godine, prilikom ofanzive 13. SS bosanskohercegovačke gorske divizije.⁵⁷ O daljoj sudbini Bašićke i sina dr. Marića nismo uspjeli prikupiti podatke.

No, sudbina Nade Kolman posebna je priča. Poslije majčinog hapšenja, ostaje kod dr. Avde Prohića, u njegovoj roditeljskoj kući. Brigu o njoj vodila je Avdina majka Esme-hanuma. U toj kući Nada ostaje i nakon što je dr. Avdo Prohić, zbog bolesti, otišao u Zagreb na liječenje–izgleda sve do jeseni 1943. godine. Kada je njen boravak u Gračanici postao isuviše opasan – na što je Prohiće upozorilo više ljudi bliskih vlastima, Sabrija Prohić je organizirao njeno prebacivanje u svoj stan u Zagrebu. U automobilu kojeg je s vozačem poslao u Gračanici odveli su je Sabrijin i Avdin mlađi brat Rukib i njegova

52 Pismo dr. Avde Prohića bratu Sabriji u Zagrebu, Gračanica, 20. 5. 1943. godine, sačuvano kod prof. Sabrije Prohića iz Gračanice.

53 Ovo se razumije iz pisma dr. Avde Prohića bratu Sabriji, datiranog istoga dana. Pismo je ponijela supruga učitelja Nenada Inđića, koja je hitno oputovala u Zagreb, u namjeri da se i sama pokuša, posredstvom svojih veza i poznanstava, zauzeti za Helenu. U pismu dr. Avdo moli brata da joj pruži svu potrebnu pomoć (pismo u porodičnoj arhivi prof. Sabrije Prohića iz Gračanice).

54 Iako je bio imućan i ugledan čovjek, sa dosta veza i poznanstava, mogućnosti Sabrije Prohića su ipak bile ograničene, ne samo u slučaju Helene Kolman, nego i nekih članova njegove vlastite porodice. Njegov bliski rođak Nusret Prohić je uhapšen kao ilegalni saradnik NOP-a, ali je – uprkos i Sabrijinom zalaganju da se spasi – odveden u Jasenovac i tamo ubijen. Isto tako, Sabrijin sin Fikret je također uhapšen pod optužbom za saradnju s NOP-om i zatočen u zatvor na Savskoj cesti, odakle se tek pukom srećom uspio spasiti (o tome: R. Prohić, isto, 118; up. Nihad Halilbegović, Bošnjaci u Jasenovačkom logoru, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2006., 231-243).

55 R. Prohić, isto.

56 Muzej Doboj, inv. br. 71, 115 i 1112.

57 Đorđe Dragić et al., Sanitetska služba u Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945. Knjiga 2: Nastanak i razvoj sanitetske službe u oružanim snagama Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Makedoniji. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar i Sanitetska uprava SSNO, 1989., 48, 88-89 i 92.

zaručnica Mujesira, predstavljajući se u putu kao mladi bračni par koji putuje u Zagreb s djetetom.⁵⁸ U porodici Sabrije Prohića u Zagrebu Nada je dočekala kraj rata. U septembru 1945. po nju su došli preživjeli rođaci – Helenina sestra Erna sa suprugom Albertom Sonnenscheinom, koji su je posvojili i ubrzo nakon toga sa njom emigrirali u Izrael.⁵⁹

Što se tiče dr. Vilima Schmuklera i njegove porodice, oni su se – prema podacima koje navodi Rea Živković Rajs, nakon prebacivanja iz Doborovaca nastanili u selu Skipovcu, na Trebavi. Dr. Vilim je i na četničkoj teritoriji imao dosta posla, liječeći tuberkulozu i tifus, kojima je bilo zaraženo dosta stanovništva. Njegova se porodica nekoliko puta selila “iz jedne kuće u drugu, iz jednog sela u drugo”. Posljednju ratnu zimu, Schmuklerovi su dočekali u selu Zelinja, u kući mjesnog popa koji im je ustupio dvije sobe; dr. Vilim se već ranije bio priključio partizanima.⁶⁰ Stanje se pogoršalo kad su u selo došle crnogorske četničke jedinice, sklone nasilju, neredu i nedisciplini. Pred sami kraj rata, dr. Vilim je, u vrijeme boravka na Majeveci, organizirao njihovu evakuaciju, kada su preko Tuzle prebačeni u Beograd, koncem mjeseca marta 1945. godine.⁶¹

* * *

Bjektivom Viktora Kolmana i njegove porodice na Ozren, Gračanica je ostala bez apotekara, pa je po nalogu vlasti u Gračanicu iz Tešnja premješten mr. ph. Velimir Svećenski, rodnom iz Osijeka, zajedno sa suprugom. Istovremeno ili nešto kasnije, u grad je došla i dr. Jolanda Raušić, liječnica, koja će primiti dužnost upraviteljice Privremene kužne bolnice.

Nada Kolman u vrijeme dok je boravila kod porodice Sabrije Prohića u Zagrebu, sa unajmljenim djevojkama koje su se o njoj brinule

Nakon odlaska dr. Avde Prohića u Zagreb na liječenje, ona je ostala da radi kao jedini ljekar u Gračanici. U dokumentima se njeno prezime spominje i kao Rausnic ili Rauhnic, kasnije i kao Oberson. Izvještaj Kotarske oblasti od 31. jula 1943. godine navodi: “Postoje 2 židovske familije u Gračanici (apotekar Svećenski kao upravitelj javne podržavljene ljekarne i dr. Jolanda Raušić kao voditeljica privremene kužne bolnice), koje su mirne i po-

58 R. Prohić, isto, 118-119. Autor navodi da je upozorenje Prohićima stiglo najvjerovatnije od župana Velike župe Usora i Soli, dr. Bahrije Kadića.

59 R. Prohić, isto, 120; kasniji životni putevi Nadu su odveli u Južnoafričku Republiku, Rodeziju i potom Australiju, u kojoj i danas živi sa svojom porodicom (isto, str. 122-123).

60 Dr. Vilim je neko vrijeme (vjerovatno krajem 1944. i početkom 1945.) bio i šef Sanitetskog odsjeka Komande posavsko-trebavskog područja, koja je pripadala Vojnoj oblasti Trećeg korpusa NOVJ. (Esad Tihić, *Komanda Tuzlanskog vojnog područja*, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga III, Tuzla, 1987., 1151)

61 R. Živković, isto, 310-312. Porodica Schmukler se ubrzo po završetku rata vratila u Osijek; djevojčicu Betiku su smjestili u dom za nezbrinutu djecu, a Reu su posvojili njen stric Nedo i njegova supruga.

vučene, te jedno malo žensko židovsko dijete”⁶² (misli se očito na Nadu Kolman), a slični podaci su navedeni i u izvještaju od 18. 9. 1943. godine.⁶³

Doktorica Jolanda Raušić je bila aktivna saradnica NOP-a, dostavljala je partizanima lijekove i sanitetski materijal iz bolnice, kao i određene obavještajne podatke. I pored toga, uživala je zaštitu ranije spomenutog Ibrahima Pjanića, ustaškog logornika, koji je u ljeto 1944. godine preuzeo i zapovjedništvo nad XXV. djelatnom bojnom Ustaške vojnice, sa stožerom u Gračanici. Potvrdu za to nalazimo u jednom izvještaju od 4. januara 1945. godine, kojeg je Ministarstvu unutar-njih poslova NDH uputio Ratimir Gadža, tadašnji kotarski upravitelj, inače nekadašnji ustaški povjerenik i logornik u Gračanici (tokom 1941. godine). Pišući o nepoštivanju organa NDH od strane spomenutog Pjanića i njegovih potčinjenih, te njihove potpune samovolje, Gadža navodi i primjer Pjanićevog protivljenja premještaju dr. Raušić, koja je, prema odluci Ministarstva zdravstva iz Gračanice, trebala otići na službu u Donji Vakuf. *“Ja sam bio za to, dok je to pomenuti zapovjednik priečio”*, navodi Gadža, *“Ja sam bio za taj premještaj s razloga toga što sam vidio da ona kao židovka svojom židovskom lukavošću pridobija ljude iz XXV ustaške bojne, t.j. časnike, koji su uglavnom sastavljeni od seljaka Gračaničkog kotara, te preko njih provodi svoje zakulisne namjere i ostalo”*.⁶⁴ Postoje i neka druga svjedočanstva o Pjanićevoj zaštiti osoba srpske i jevrejske nacionalnosti.⁶⁵

U svakom slučaju, doktorica Raušić je ostala u Gračanici sve do aprila 1945. godine i definitivnog oslobođenja Gračanice od okupatorskog i režima NDH. Odmah je, kao liječnica, postavljena za referenta saniteta u Komandi mjesta, a po završetku rata, obavljala je i zadatke u zdravstvenom odsjeku Sreskog narodnog odbora Gračanica, sve do odlaska u Zagreb. Velimir Svecenski, apotekar, također je kraj rata dočekao u Gračanici, u kojoj je proveo i ostatak života – radeći kao upravnik gradske apoteke.

* * *

Jevrejska zajednica u Gračanici uoči Drugog svjetskog rata bila je malobrojna, ali su njeni članovi u to vrijeme imali vidnu ulogu u privrednom i društvenom životu ovoga grada. Propast Kraljevine Jugoslavije, njemačka okupacija, uspostava NDH i progoni koje je ustaški režim pokrenuo protiv Jevreja pogodili su i građane jevrejskog porijekla koji su živjeli u Gračanici. Bila je to najprije konfiskacija imovine i ozakonjena diskriminacija, a potom i hapšenja, te odvođenja u logore, iz kojih se niko živ nije vratio.

Do hapšenja i odvođenja gračaničkih Jevreja u logore došlo je u jesen 1942. godine. Tom prilikom je, prema nepotpunim podacima, stradalo osam osoba. Drugi val hapšenja i deportacija Jevreja u Gračanici trebalo je da se provede početkom 1943. godine i bio je usmjeren na porodice jevrejskih zdravstvenih radnika, koje su do tada bile pošteđene progona. Riječ je o ljekarima koji su na gračaničko područje stigli po nalogu Mini-

62 VAS, br. reg. 28, f. 7 k. 201, *Prilike u prošlom tjednu; Redovan izvještaj Kotarske oblasti u Gračanici velikoj župi Usora i Soli Tuzla*, 31. 7. 1943.

63 VAS, br. reg. 30, f. 7 k. 201, *Prilike u prošlom tjednu; Redovan izvještaj Kotarske oblasti u Gračanici velikoj župi Usora i Soli Tuzla*, 8. 9. 1943.; Velimir Svecenski (rođen 1894. u Osijeku) do rata je bio vlasnik apoteke u Tešnju. Zbog saradnje sa NOP-om bio je jedno vrijeme u zatvoru u Slavonskom Brodu. Intervencijom žene pušten 1943. godine. Iste godine, nakon odlaska Kolmana, došao na službu apotekara u Gračanicu. Umro 1968. godine, nakon dugogodišnje službe u Gračanici. Sahranjen u Osijeku (O. Hamzić, *Razvoj zdravstvene djelatnosti...*, 71).

64 Arhiv Historijskog muzeja u Sarajevu, fond UNS-e, III/93; up. E. Šaković, *Prilozi životopisu Ibrahima Pjanića...*, 86-89; Omer Hamzić, *Jedan pogled na vojno-političku situaciju u Gračanici početkom 1945. godine*. Gračanički glasnik, XX, 39, 2015., 61-67.

65 V. npr. *Izvod iz memoarskog rukopisa Muhameda Mašića: Kako sam proveo period okupacije od 1941. do 1945. godine*, u: Izet Mašić, *Život i djelo Muhameda Mašića*, Sarajevo: Avicena, 2010., 64.

...Dijete je dobro i u miru, a ona je još u bolnici, još uvijek sa posljedicama trovanja. Kakva će joj sudbina biti ne znam..." – isječak iz pisma dr. Avde Prohića upućenom bratu Sabriji u Zagreb, u kome javlja za sudbinu Helene Kolman i njene kćerke Nade (original pisma u posjedu prof. Sabrije Prohića iz Gračanice)

starstva zdravstva NDH i porodici apotekara Kolman, kao predratnim stanovnicima Gračanice. Uz pomoć prijatelja i poznanika oni su izbjegli hapšenje i potražili spas na teritoriji pod kontrolom četnika, na Ozrenu i Trebavi.⁶⁶ U kasnijem razvoju događaja, neki od njih su stradali, a osobito se izdvaja tragična sudbina Helene Kolman, koja se nakon pogibije supruga vratila u Gračanicu, gdje je ubrzo uhapšena i sprovedena u Tuzlu, a potom u Zagreb, okončavši život u zatvoru na Savskoj cesti. Njena kći Nada je spašena zahvaljujući dr. Avdi Prohiću i njegovom bratu Sabriji.

Koliko se iz izvora moglo ustanoviti, ključnu ulogu u progonu Jevreja iz Gračanice imale su policijsko-sigurnosne službe ustaškog režima iz Tuzle, u prvom redu UNS-a,

kao i Župska redarstvena oblast Usore i Soli. U početku, u tome su im pomagali i neki od domaćih ljudi: u dokumentima se spominju imena činovnika Jelice i Trkmana. Obojica su bili članovi Ustaškog logora Gračanica, na čijem čelu se u početku nalazio Franjo Taborški (1941.), a potom Ratimir Gadža (1942.). Progoni Jevreja i drugih protivnika režima, međutim, izazvali su negodovanje i pasivni otpor u narodu, prvenstveno među većinskim Bošnjacima, što je svakako utjecalo i na ponašanje predstavnika vlasti. Kasniji logornik Ibrahim Pjanić, koji je dužnost preuzeo krajem 1942. godine ili početkom 1943., ne samo da nije sprovodio mjere režima usmjerene protiv Jevreja, nego je i lično pomogao porodici dr. Vilima Schmuklera da izbjegne iz Doborovaca, a kasnije je stao u, takoreći,

66 Inače, Jaša Romano u svojoj monografiji tvrdi kako su se spomenuti ljekari pridružili partizanima, navodeći – bez pozivanja na izvore – i brojne druge krive podatke. Za mr. ph. Viktora Kolmana, na primjer, navodi: "Februara 1942. uputio gotovo sav materijal iz svoje apoteke partizanima na Ozren, kuda se i on uputio radi uključivanja u partizanski odred. Na putu uhvaćen od Nemaca i ubijen", za dr. Marića kaže da je "U NOV od februara 1943.", te da je bio "referent saniteta Trebavskog partizanskog odreda", pa čak i njegovog malodobnog sina spominje kao bolničara "u Trebavskom partizanskom odredu"; slični podaci se iznose i za obitelj Šmukler (J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945.*, 440 i 487). Na osnovu svega što smo prethodno iznijeli, jasno je da ti navodi nemaju skoro nikakvog osnova.

otvorenu zaštitu dr. Jolande Raušić. Imajući u vidu i druge slučajeve kada je svojim autoritetom štitiio građane progonjene zbog etničke pripadnosti ili političkog opredjeljenja – Pjanićev primjer zaslužuje posebnu pažnju, tim više što je on u to vrijeme formalno bio na čelu kotarske organizacije političkog krila Ustaškog pokreta, a od ljeta 1944. godine i zapovjednik jedne bojne Ustaške vojnice.

Taj primjer, ipak, u Gračanici nije bio jedini, jer su sličan stav iskazivali i drugi predstavnici vlasti na lokalnom nivou – u prvom redu kotarski predstojnici, članovi općinske uprave, pa, izgleda, i zapovjednik Oružničke postaje u Gračanici. Ukoliko bismo sudili po službenim dokumentima koji navedeni potpisuju (izvještajima o broju i stanju Jevreja, zapisnicima o saslušanjima, raspisanim potjernicama), mogli bismo zaključiti da su oni bili sastavni dio represivnog državnog aparata, te da, prema tome, i sami snose dio odgovornosti za genocid koji je ustaški režim izvršio nad Jevrejima. Ali, taj narativ koji uočavamo u navedenim dokumentima, upućenim višim organima vlasti, bio je svojevrsna kulisa iza koje se krila opozicija prema režimskoj represiji i progonu nevinih sugrađana. Nema nikakve sumnje da se bjekstvo porodica zdravstvenih radnika jevrejskog porijekla iz Gračanice na Ozren – usred rata, pred očima patrola i straža – zbililo uz znanje i odobrenje predstavnika kotarske vlasti i Oružničke postaje, a s te strane je svakako stiglo i upozorenje o hapšenju. Tadašnji kotarski predstojnik Safet Branković bio je otvoreni saradnik NOP-a,⁶⁷ a slično držanje su imali i zapovjednik lokalne milicijske formacije – Domobranske dobrovoljačke bojne Gračanica, satnik Sejdo Đulić,⁶⁸ te zapovjednik Oružničke postaje, narednik Abdulah

Bašić,⁶⁹ sva trojica spomenutih su se, inače, poslije priključili partizanima. Zbog svega toga, u ovakvim istraživanjima iskaze u arhivskim dokumentima treba uzimati s dužnim oprezom, komparirajući ih sa memoarskom građom i oralnom historijom.

Izuzimajući kratkotrajan period u kome su jevrejski zdravstveni radnici izbjegli na Ozren, Gračanica od početka do kraja Drugog svjetskog rata nijednom nije ostala bez jevrejskih stanovnika – “*Judenefrei*”, kako su nacisti isticali – što je i svojevrsan kuriozitet.

Poslije rata, stradanja i sudbine gračaničkih Jevreja su, međutim, polahko tonule u zaborav. Neposredno iza rata, nove komunističke vlasti su u saradnji sa Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih saradnika pokrenule i prikupljanje podataka o žrtvama sa područja Gračanice. U tom smislu, rješenjem Sreskog narodnog odbora Gračanica (br. 3291/45) formirana je *Anketna komisija za utvrđivanje zločina izvršenih protiv Jevreja za vreme okupacije sreza Gračaničkog*. Komisiju su činili: geometar Mehmedalija Mulabećirović, trgovac Ljubomir Hinić i trgovac Rafael Papo. Zapisnik ove komisije od 10. 09. 1945. je najpotpuniji dokument o stradanju Jevreja u Gračanici, ujedno i naš glavni pisani izvor u ovome radu.⁷⁰

“*Od ukupnog broja jevrejskih porodica*”, ističe se u ovome zapisniku, “*ostalo je za cijelo vrijeme okupacije kod kuće, t.j. u Gračanici 3 porodice sa 5 članova. Dvije od ovih pet porodica, mogle su [se] zadržati pod okupatorom zato što je glava jedne porodice bio ljekar, a drugi apotekar, te okupator nemajući stručnog osoblja, zadržao ih je na dužnosti kao nenadoknadle. Treća porodica ostala je zato što je glava porodice izvršila prelaz na katoličku*

67 H. Maglajlija, *Neki podaci o političkom radu za KPJ u NOB-u*, 87 i 103.

68 O njemu: Omer Hamzić, *Likovi zavičajaja: Sejdo Đulić – susret sa Valterom u Gračanici*. Gračanički glasnik, XVI, 31, 2011., 92-96.

69 Mustafa Ustavdić, *Neka sjećanja iz revolucionarnog ratnog i predratnog perioda u Gračanici*, Gračanica 1984. (rukopis), Zavičajna zbirka Gračanica, inv. br. 102, 34-35.

70 ABIH, ZKUZ, k. 112, inv. br. 7475/1.

vjeroispovijest. Pored toga, tri su se jevrejske porodice zadržale u Gračanici do god. 1943. iz razloga što su glave porodica bile ljekari, ali iz straha pred nacističkom tiranijom su tokom 1943. god. otišle u pobunjeničke redove, dvije u ozrenski četnički odred, gdje su i stradali prilikom bombardovanja od strane Nijemaca tog područja, a treća je otišla u trebavski četnički odred, te je ostala u životu i sada se nalazi u Osijeku. Od ukupnog broja jevrejskih porodica, tri su odvedene u logor Jasenovac 12. 9. 1942. g. odakle se nisu ni vratile, a ostatak od dvije porodice uspio je u toku 1941. g. izbjeći u Mostar i ta se je porodica danas vratila u Gračanicu.” To je ukratko i sažetak tragične povijesti jevrejske zajednice u Gračanici. Konstatirajući da se “iz logora nije nitko povratio”, u zapisniku se ističe da u tom trenutku, dakle četiri mjeseca od završetka rata, na području Gračaničkog sreza živi devetero Jevreja, od čega 4 muškarca i 5 žena: “Dvojica muških su oko 70 godina stari, treći ima oko 50 godina, a četvrti oko 40 godina. Jedna žena ima oko 65 godina, druga 50 godina, treća 35 godina, četvrta 26 godina, a peta 8 godina”.⁷¹ Ovi podaci obuhvataju i osobe sa strane, koje su u tom trenutku službovale u Gračanici.

Nažalost, u ovom su dokumentu izostavljena imena, što nam značajno otežava komparaciju s drugim izvorima, ionako malobrojnima i oskudnim. Inače, rad tadašnjih organa i komisija opterećivali su brojni problemi, kako objektivne, tako i subjektivne naravi. U slučaju jevrejskih žrtava, objektivna je otežavajuća okolnost bila činjenica da u mnogim slučajevima nije bilo svjedoka koji bi pružili preciznije podatke o stradalima, jer kod mnogih porodica nije preživio niko od bližih srodnika. Kada su subjektivni problemi u pitanju, valja naglasiti da je rad istražnih organa i komisija bio ideološki obojen, instrumentaliziran i krajnje tendenciozan, te puno više u funkciji komunističke represije i obračuna sa ideološkim i politič-

kim protivnicima nego li utvrđivanja istine o zločinima i žrtvama, okolnostima njihovog stradanja i, konačno, krivične odgovornosti pojedinaca.

* * *

Poslijeratni popisi žrtava, evidencije i statistike, te imena gračaničkih Jevreja u njima – posebno su pitanje. Žrtve su navođene prema mjestu rođenja, pri čemu su svi Jevreji rođeni u Gračanici nerijetko predstavljeni kao *Jevreji iz Gračanice*, iako je najveći broj njih stradao u drugim gradovima, u kojima su živjeli u trenutku izbijanja rata. Osim toga, na tim spiskovima su česta ponavljanja pojedinih imena, samo s neznatno izmijenjenim osobnim podacima. Tako je, na primjer, u *Spisku žrtava rata 1941.-1945.* Saveznog zavoda za statistiku Beograd (1964.) na str. 1429-1431 navedeno 28 imena Jevreja rođenih u Gračanici, od kojih se čak 13 ponavlja u raznim modifikacijama, što znači da se stvarno radi o 15 žrtava. U pojedinim evidencijama nailazimo i na imena kojih nema u drugim izvorima, a u različitim izvorima nailazimo i na potpuno kontradiktorne podatke. Sve to je jako otežavalo pokušaj sastavljanja žrtvoslova, kojeg prilažemo uz ovaj rad. U tom žrtvoslovu, izdvojili smo one Jevreje koji su rođeni u Gračanici i koji su živjeli u Gračanici do trenutka svog stradanja – hapšenja i odvođenja u logore, gdje su izgubili život, a posebno smo naveli i imena stradalih osoba kojima je Gračanica mjesto rođenja, ali nisu živjeli u ovome gradu u trenutku stradanja niti u vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Od izvora, pored spomenute evidencije Saveznog saveza za statistiku, koristili smo i podatke iz publikacije *Jasenovac: žrtve rata prema podacima statističkog zavoda Jugoslavije*, u izdanju Bošnjačkog instituta (1998.), podatke koje u spomenutom radu navodi Samuel Elazar, zatim evidenciju stradalnika i žrtava SUBNOR-a (posebno iz *Spomen-knjige palih žrtava u Narodnooslobodilačkoj borbi*

71 Isto.

Sreza gračaničkog), te iz Matičnog ureda u Gračanici. Konsultirali smo i dvije elektronske baze podataka: J. U. Spomen-područja Jasenovac i memorijalnog centra Yad Vashem (obje dostupne online).

Napominjemo da broj stradalih osoba iskazanih u spomenutom žrtvoslovu vjerovatno nije konačan, kao ni da tema ovoga rada nije u potpunosti zaokružena.

Žrtvoslov gračaničkih Jevreja (1941.-1945.)

A) JEVREJI – STANOVNICI GRAČANICE

- Golgruber Desider, rođen 1899 u Zemunu; stradao 1942. u logoru Jasenovac;
- Golgruber, Jelena (supruga Desidera), rođena oko 1902., stradala 1942. u logoru Jasenovac;
- Golgruber, Edita (kći Desidera), rođena 1933., stradala 1942. u logoru Jasenovac;
- Golgruber, ime nepoznato (kći Desidera), dijete od 2 godine, stradala 1942. u logoru Jasenovac;
- Papo (Rafaela) David, rođen 1910., stradao u u logoru Jasenovac 1942. godine;⁷²

- Papo (Rafaela) Moš, rođen 1906., stradao u logoru Jasenovac;⁷³
- Papo rođ. Altas (Nisima) Hana, rođena 1914., stradala 1942. u logoru Jasenovac;⁷⁴
- Kolman Viktor, rođen 1902., zarobljen i strijeljan od Nijemaca 1943. godine, prilikom njihove ofanzive protiv ozrenskih četnika;
- Kolman rođ. Metsch (Heinricha) Helena, rođena 1907., stradala u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu 1943. godine.

B) JEVREJI – STANOVNICI DRUGIH GRADOVA, ROĐENI U GRAČANICI

- Abinun (Salamon) Jakob, rođen 1884., stradao 1942. u logoru Jasenovac;⁷⁵
- Abinun (Salamon) Jozef, rođen 1882., stradao 1942. u logoru Stara Gradiška;⁷⁶
- Abinun (Salamon) Roza, rođena 1895., stradala 1943. u logoru Auschwitz (Poljska);⁷⁷
- Alkalaj rođ. Elazar (Moše) Mirjam, rođena 1898. stradala 1941. u logoru, Jasenovac;⁷⁸
- Altarac (Davida) Rifka, rođena 1887., stradala 1943. u logoru Stara Gradiška;⁷⁹

72 Na *Spisku žrtava rata 1941.-1945.* Saveznog zavoda za statistiku – dalje u tekstu *SŽR 1941.-1945 (1964.)* – ovo ime je upisano triput, sa neznatno različitim podacima. Naznačeno je da je stradao u logoru, odnosno Jasenovcu, ali se godina stradanja različito spominje: kao 1942., odnosno 1941. Čak je i narodnost stradalog navedena različito: jedanput kao "Jevrejin", drugi put kao "Srbin" (!). U naknadno upisanoj bilješki u Matičnoj knjizi rođenih u Matičnom uredu Gračanica stoji da je umro 1941. u Jasenovcu; u SUBNOR-ovoj *Spomen-knjizi* je naznačeno da je ubijen u masovnom strijeljanju.

73 U *SŽR 1941.-1945 (1964.)*, kao i na spisku *Žrtava Jasenovca* (u izd. Bošnjačkog instituta) – dalje u tekstu: *ŽJ/BI* – ovo ime je navedeno dvaput, s neznatno drugačijim osobnim podacima. U oba slučaja se ističe da je 1942. ubijen u Jasenovcu. U Matičnoj knjizi rođenih stoji da je spomenuti "umro 1942. u Jasenovcu".

74 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*; u *Spomen-knjizi* SUBNOR-a stoji da je ista "izvedena iz voza na putu između Broda i Zagreba i streljana od ustaša".

75 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*.

76 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)* i *ŽJ/BI*.

77 Up. fusnotu br. 16.

78 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*; na istom spisku nalazi se ime: Elazar (Moše) Mirjam, rođena 1893., "ubijena 1941. u direktnom teroru". U citiranom članku Samuela Elazara (dalje: Elazar 1984) upisana je Merjema (Mici), kći Moše Elazara, rođena 1898., udata Alkalaj, ubijena u logoru Sajmište (Beograd) 1941. godine. Isto ime nalazi se upisano i u *ŽJ/BI*. Radi se o istoj osobi čije je ime kao žrtve upisivano prema naknadnim sjećanjima i kasnije prikupljenim podacima. U elektronskoj bazi podataka J.U. S. P. Jasenovac, umjesto imena je pogrešno upisano djevojačko prezime (<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>; pristup ostvaren 3. 6. 2015.).

79 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*; Kod Elazara: Rifka je supruga Davida Danona, rođena Salom.

- Atijas rođ. Papo (Rafaela) Irena, rođ. 1918., stradala u logoru u Đakovu 1941.⁸⁰
- Elazar (Moše) Albert, rođen 1897., stradao 1941. u logoru Jasenovac;⁸¹
- Elazar (Davida) Erna, rođena 1911., stradala 1941. u logoru Jasenovac;⁸²
- Elazar (Moše) Mordehaj, rođen 1900., stradao 1941. u logoru Jasenovac;⁸³
- Elazar (Moše) Jozef, rođen 1910., Jevrej-in, stradao 1944. u logoru Jasenovac;⁸⁴
- Elazar (Mordehaja) Salamon, rođen 1866., stradao 1941. u logoru Jasenovac;⁸⁵
- Elazar (Davida) Salamon, rođen 1900., prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)* stradao 1941. u logoru; prema Elazaru (1984.), poginuo kao partizanski borac;
- Finci (Daniela) David, rođen 1904., stradao 1941. u Sarajevu.⁸⁶
- Finci (Daniela) Isidor, rođen 1895., stradao 1945. u logoru Jasenovac;⁸⁷
- Fridman Samuila Ada, rođena 1898., ubijena 1941. u Beogradu;⁸⁸
- Kajon rođ. Elazar (Moše) Rahela, rođena 1891., stradala 1942. u logoru Đakovo.⁸⁹
- Levi rođ. Danon (Rafaela Bokora) Dona, rođena 1897., stradala 1941. u logoru.⁹⁰
- Levi (Davida) Beja, rođena 1890., stradala 1943. u logoru Stara Gradiška.⁹¹
- Musafia (Morde) Sara, rođena 1862. stradala 1941. u logoru Đakovo.⁹²
- Rubenović rođ. Elazar (Moše) Flora, rođena 1906., ubijena 1941. u logoru Sajmište u Beogradu.⁹³
- Romano (Salamona) Rifka, rođena 1902., ubijena 1943. u logoru Đakovo.⁹⁴

SUMMARY

The fate of the Jews in Gračanica during the Second World War

This article presents the results of a study of the suffering and fate of the Gračanica Jews during the Second World War in Gračanica. The Jewish community was rather small and suffered heavily under the racist and discriminatory laws of the Ustasha regime. The arrests and deportation of Jews from

80 Prema *Spomen-knjizi* SUBNOR-a Gračanica.

81 U *SŽR 1941.-1945 (1964.)* upisano je i ime: Elazar (Moše) Albert, rođen 1895., Jevrej-in, ubijen od ustaša 1942. u logoru Jasenovac, isto i prema *ŽJ/BI*, gdje je na drugome mjestu upisano isto ime 1900., a ne 1897. kao godinom rođenja. S. Elazar (1984.) napominje da je Mošo Elazar imao sina Alberta, koji je bio trgovac. Radi se, dakle o istoj osobi.

82 Prema elektronskoj bazi podataka žrtava Jasenovca (<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>; pristup ostvaren 3. 6. 2015.)

83 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*, isto i u *ŽJ/BI*, gdje se pod drugim brojem navodi i ime: Elazar (Moše) Mordo, rođen 1900., Jevrej-in, ubijen od ustaša 1942. u logoru Jasenovac. Radi se, dakle, o istoj osobi sa različito upisanim podacima. Iz Elazarovih sjećanja doznajemo da je taj Mordehaj ili Mordo bio trgovac.

84 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)* i *ŽJ/BI*; Elazar (1984.) ga spominje po imenu Josip i navodi da je bio farmaceut, te da je ubijen 1945. u logoru Stara Gradiška.

85 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)* i *ŽJ/BI*.

86 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*, navodi se da je isti stradao “u direktnom teroru”.

87 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)* i *ŽJ/BI*; ovo se ime ne navodi kod Elazara (1984.).

88 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*; ovo se ime ne navodi kod Elazara (1984.).

89 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*, upisana je dvaput – po djevojačkom prezimenu i prezimenu muža. Elazar (1984.) navodi da je ista rođena zapravo u Sarajevu 1895., te da je stradala u logoru 1942. godine.

90 U *SŽR 1941.-1945 (1964.)* je djevojačko prezime upisano kao ime oca; podaci dopunjeni prema: Elazar 1984.

91 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)* i *ŽJ/BI*; ime se ne navodi kod Elazara (1984.).

92 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)* i *ŽJ/BI*; ime se ne navodi kod Elazara (1984.).

93 U *SŽR 1941.-1945 (1964.)*, upisana dvaput, pod udatim i djevojačkim prezimenom; podatke dopunjava Elazar 1984.

94 Prema *SŽR 1941.-1945 (1964.)*.

Gračanica occurred only as late as autumn 1942, in one of the last waves of the persecutions of Jews on the territory of Bosnia and Herzegovina. A total of 8 people from local Jewish families were killed during these measures, while few others escaped to the Italian Occupational zone. A second wave of roundups was planned in early 1943. The Jews that were now targeted were health workers (and their families), who had been spared due to their expertise and lack of experienced staff in their field. In the case of Gračanica they avoided arrest, thanks to some people who were close to the authorities, who helped them to move to a Chetnik-controlled area. A specific case is that of Helena Kolman, who was captured and taken into custody in Za-

greb while her daughter Nada was saved by the Prohić family. Other cases were noted where Jews were helped, protected and saved by people from Gračanica, mostly by persons of an antifascist political orientation. Another notable case was that of doctor Schmukler and his family, a key role in his rescue being played by Ustasha logornik Ibrahim Pjanić (who will later provide the protection for the Jewish doctor Jolanda Rausnic, as well). This article is accompanied by a list of Gračanica's Jews, both domicile and those born in Gračanica, including local Jews that lost their lives in other towns.

Keywords: Gračanica, Jews, World War II, Holocaust, Schmukler, Rausnic, Kolman, Elazar, suffering, rescue.